समकालीन आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील हिंद प्रशांत महासागरातील भू-राजकीय सत्ता संघर्ष आणि भारत

डॉ.राजू कमलेश सावंत, एन.डी.पाटील नाईट कॉलेज, सांगली. E-mail : rajusawant444@gmail.com

---

प्रस्तावना :

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात गेल्या दशकापासून काही महत्त्वाचे बदल होताना दिसून येतात. पूर्वी या क्षेत्राचा उल्लेख हा आशिया-पॅसिफिक असा केला जायचा, त्याला आज इंडो-पॅसिफिक या नावाने संबोधले जाते. हिंदी महासागराभोवतीची राष्ट्रे आणि पॅसिफिकचा प्रदेश यांचे सामरिक महत्त्व एकमेकांशी निगडित असल्याचे या संकल्पनेतून स्पष्ट होते. यामध्ये प्रामुख्याने अमेरिका, भारत, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया या देशांमध्ये 'एशिया-पॅसिफिक' (आशियाई आणि प्रशांत महासागरीय देश) या संकल्पनेच्या जागी 'इंडो-पॅसिफिक' अशा अर्थाने वापरण्यात करणात येतो. हिंद आणि पॅसिफिक महासागर सामरिकदृष्ट्या एकमेकांच्या जवळ आहेत. तसेच आशिया आकर्षणाचे केंद्र बनले आहे. कारण हिंद महासागर आणि पॅसिफिक महासागर सागरी मार्ग प्रदान करतात. जगातील बहुतेक व्यापार याच महासागरातून होतो. या क्षेत्रात जगातील ३० देशांचा सहभाग असून प्रत्येक राष्ट्र या क्षेत्रात आपला प्रभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असून यातून सत्ता संघर्ष व हितसंबध निर्माण झाले आहेत. भारत या क्षेत्रातील महत्वपूर्ण भागीदारी असून १९९१ नंतर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात पूर्वेकडील धोरणाच्या माध्यमातून धोरणात्मक निर्णय घेण्यासा सुरुवात केली. अशा तून या क्षेत्रात भू-राजकीय हित संबध आणि सत्ता संघर्ष निर्माण झालेले दिसते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. इंडो-पॅसिफिक या संकल्पना समजून घेणे
2. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील प्रमुख शक्तींमधील सत्ता संघर्षाचा अभ्यास करणे.
3. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील स्थित्यंतरात भारताच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे

इंडो-पॅसिफिक

भारतीय पॅसिफिक प्रदेश म्हणजे पॅसिफिक आणि हिंदी महासागरांचा संगममध्ये दक्षिण पूर्व आशियामध्ये दोन महासागर एकत्र येतात.जर्मन भूराजनीतिज्ञ कार्ल हौशॉफर यांनी १९२० च्या दशकात भूगोल आणि भू-राजकारणासाठी 'इंडो-पॅसिफिक' हा शब्दप्रयोग प्रथम त्यांच्या 'पॅसिफिक महासागराचे भूराजनीति' (१९२४), 'बिल्डिंग ब्लॉक्स ऑफ जियोपॉलिटिक्स' (१९२८) , पॅन-आयडचे भूराजनीती लेखात करण्यात आला होता. तसेच हिंद महासागर आणि पॅसिफिक महासागराच्या क्षेत्रात येणाऱ्या देशांना 'इंडो-पॅसिफिक देश' म्हणता येईल. पूर्व आफ्रिकेचा किनारा, हिंदी महासागर आणि पश्चिम आणि मध्य प्रशांत महासागर मिळून इंडो-पॅसिफिक प्रदेश तयार होतो. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील वाढत्या राजकीय हालचाली आणि जगातील विविध राष्ट्रे या प्रदेशातून त्यांच्या हितसंबंधांकडे वळत आहेत. आशिया-पॅसिफिकमधून इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाकडे होणारे स्थलांतर हे भारत, चीन आणि जपानच्या वेगवान आर्थिक विकासाचा परिणाम असल्याचे दिसून येते. संपूर्ण इंडो-पॅसिफिक किनारपट्टीवरील बेट राज्ये, व्हिएतनाम आणि दक्षिण कोरियासारखे देश आणि भारत आणि चीन सारख्या मोठ्या अर्थव्यवस्था एकमेकांशी जोडलेल्या गेल्या आहेत.

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राचे महत्व :

- इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात ३० देशांचा समावेश आहे, ज्यात जगाच्या पृष्ठभागाच्या ४४ टक्के, जगाच्या लोकसंख्येच्या ६५ टक्के, जगाच्या एकूण जीडीपीच्या ६२ टक्के आणि जगातील व्यापारी व्यापाराच्या ४६ टक्के असल्याने जागतिक स्तरावर याचे महत्व वाढले आहे.
- जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था, वाढता लष्करी खर्च आणि नौदल क्षमता नैसर्गिक संसाधनांवर तीव्रपणे स्पर्धा करत असल्याने या प्रदेशात भौगोलिक-आर्थिक स्पर्धाही तीव्र झालेली आहे.
- जागतिक सुरक्षा आणि नवीन जागतिक व्यवस्थेची सत्ता संघर्ष व्यासपीठ इंडो-पॅसिफिक क्षेत्र झाला आहे.या अंतर्गत एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे दक्षिण चीन समुद्र, आसियान देश आणि चीन यांच्यात सतत वाद सुरू आहे. तर मलाक्काची सामुद्रधुनी सत्ता स्पर्धा , गुआन बेट, मार्शल बेटे हे सामरिकदृष्ट्या महत्त्व, लाल समुद्र, एडनचे आखात, पर्शियन गल्फ या क्षेत्रातील व्यापरी महत्व यामुळे या क्षेत्राचे सामरिक महत्व वाढले आहे.

इंडो-पॅसिफिक धोरण व सत्ता संघर्ष :सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात वीव्ध देशांचे हितसंबध निगडीत असलेले दिसतात. या क्षेत्रात प्रत्येक देश आपल्या हित संबधाच्या दृष्टीने धोरण ठरवण्यात आले आहे. अमेरिका आपल्या दीर्घकालीन हितासाठी आशियाच्या महत्त्वावर पुन्हा लक्ष केंद्रित केले आहे. यामध्ये इंडो-पॅसिफिकला 'मुक्त आणि स्वतंत्र' प्रदेश बनवण्यासाठी भारत-जपान संबंधांचे महत्त्व ट्रम्प प्रशासनाने जाहीरपणे मान्य केले आहे. ट्रम्प यांचे इंडो-पॅसिफिक धोरण हे त्यांच्या पूर्ववर्ती ओबामा यांच्या आशिया-केंद्रित धोरणाचे नवीन स्वरूप आहे. अमेरिका हा इंडो-पॅसिफिक रणनीतीचा प्रमुख

भागधारक आहे, म्हणूनच त्याने आपली पॅसिफिक कमांड स्ट्रॅटेजी बदलली आहे आणि आशिया उपखंडात आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी इंडो-पॅसिफिक स्ट्रॅटेजीला नवीन नाव दिले आहे. तसेच अमेरिकेला आशियाई प्रदेशातील देशांवर आपले वर्चस्व आणि प्रभाव दाखवायचा आहे आणि त्याच बरोबर जागतिक महासत्ता म्हणून चीनच्या वेगाने उदयास येणा-या चीनला विरोध करायचा आहे. यामुळे या क्षेत्रात चीनचे ही धोरणात्मक महत्व आहे. चीन आपल्या 'वन बेल्ट वन रोड' उपक्रमाद्वारे जागतिक महासत्ता बनण्यासाठी जगातील विविध देशांमध्ये पायाभूत सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटीमध्ये मोठी गुंतवणूक करत आहे. यामध्ये इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात आपले वर्चस्व प्रस्थापित करणे हा उद्देश असल्याचे दिसते. त्यामध्ये चीनच्या स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स च्या धोरण राबवण्यात आले आहे. उदाहरणार्थ, पाकिस्तानच्या ग्वादर बंदरात चीन हा मोठा भागधारक आहे. अलीकडेच श्रीलंका सरकारने हंबनटोटा बंदर चीनला विकले आहे. बांगलादेशचे चितगाव बंदर हे देखील सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाचे बंदर आहे जेथे चीनचे अस्तित्व आहे. म्यानमारचा सिटवे प्रकल्प देखील चीनच्या स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स धोरणाचा भाग आहे.

या सत्ता संघर्षातमध्ये 'मुक्त, मुक्त आणि समृद्ध' इंडो-पॅसिफिक प्रदेश सुरक्षित करण्यासाठी चार देशांचे सामायिक उद्दिष्टात क्वाड या संघटनेचा उदय झाला आहे. सागरी आपत्तीच्या वेळी मोठ्या प्रमाणावर मदत आणि पुनर्वसन कार्यात सहकार्य करण्यासाठी भारत, जपान, अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलिया यांनी २००० मध्ये 'क्वाड' ची स्थापना केली.. क्वाड हा भारत, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया आणि जपानचा समूह आहे. लोकशाही असलेली चारही राष्ट्रे एक समान जमीन सामायिक करतात आणि अखंडित सागरी व्यापार आणि सुरक्षिततेच्या समान हिताचे समर्थन करतात. ‘मुक्त, निष्पक्ष आणि समृद्ध’ इंडो-पॅसिफिक प्रदेश सुनिश्चित करणे आणि त्याचे समर्थन करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. क्वाडची कल्पना सर्वप्रथम जपानचे पंतप्रधान शिंजो आबे यांनी २००७ मध्ये मांडली होती. तथापि, ही कल्पना पुढे विकसित होऊ शकली नाही, कारण चीनच्या दबावामुळे ऑस्ट्रेलियाने त्यापासून स्वतःला दूर केले. हा समूह चीनच्या विरोधात या प्रदेशात कार्य करत आहे. यामुळे सत्ता संघर्ष वाढवण्यात आले आहे.

इंडो-पॅसिफिक आणि भारत :

भारताचा ५० % व्यापार इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात केंद्रित आहे. यामुळे भारत हा इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाकडे नियमांच्या आधारे सातत्याने संवाद साधून या प्रदेशाची सुरक्षा, जलव्यापाराला स्वातंत्र्य, प्रदेशात स्थिर व समतोल निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. यानुसार पूर्वेकडे पाहा’ त्या नंतर ॲक्ट ईस्ट’ धोरण हे इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाविषयी भारताचा दृष्टिकोन स्पष्ट करणारे आहे. दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांसोबत आर्थिक सहकार्याबरोबरच पूर्व आशिया, (जपान, कोरिया) ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंडशी सुरू असलेल्या सामरिक सहकार्याचाही यात समावेश आहे. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रासाठी भारताने सागर उपक्रमाद्वारे (क्षेत्रातील सर्वांसाठी सुरक्षा आणि वाढ-SAGAR) या प्रदेशातील स्थिरता आणि सुरक्षिततेवर भर देत आहे. या धोरणाला आकार देण्यासाठी सागरमाला प्रकल्पावर काम करत आहे.तसेच इंडो-पॅसिफिक ब्लू इकॉनॉमीचे उद्दिष्टही साध्य इच्छित असून त्यानुसरा २०१४ पासून या क्षेत्रातील देशाबरोबर परराष्ट्र धोरणात बदल करण्यात आले. भारताने सामरिक रणनीतीच्या दृष्टिकोनातून 'एशिया पॅसिफिक प्लस इंडिया', क्वाड, ऍक्ट ईस्ट पॉलिसी, कोस्टल सर्व्हिलन्स नेटवर्क पॉलिसी, इंडो-पॅसिफिक रिजनल डायलॉग अशा संघटनेत सहभाग घेऊन या प्रदेशातील प्रत्येक आपली भूमिका मांडली आहे.

१.‘टू प्लस टू (2+2)’ चर्चा

भारताने युनायटेड स्टेट्स आणि जपानसोबत द्विपक्षीय '2+2' संवाद सुरू केला आहे, ज्यामध्ये दोन्ही देशांच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र मंत्र्यांमध्ये चर्चा केली जाते, भारताने ऑस्ट्रेलियासोबत समान सचिव-स्तरीय '2+2' संवाद सुरू केला आहे. +2'ची चर्चा सुरू झाली आहे.

२.भारत आणि आसियान: भारताने आपल्या इंडो-पॅसिफिक धोरणात आसियानच्या केंद्रस्थानावर भर दिला आहे. भारताचे ऍक्ट ईस्ट धोरण आसियान सदस्यांसोबत सहकार्य वाढविण्यासाठी धोरणात्मक प्रक्रियेला दिशा देते. भारताने २०१६ मध्ये व्हिएतनाम आणि २०१८ मध्ये इंडोनेशियासोबतचे द्विपक्षीय संबंध सर्वसमावेशक धोरणात्मक भागीदारीच्या पातळीवर सुधारले. भारताने २०१८ मध्ये आसियान प्लस देशांसोबत संयुक्त लष्करी सराव केला. भारत आणि इंडोनेशिया यांनी मलाक्का सामुद्रधुनीजवळील बंदर विकसित आणि व्यवस्थापित करण्याच्या धोरणात्मक कृती योजनेवर अलीकडेच सहमती दर्शवली आहे. भारताने सिंगापूरसोबत लॉजिस्टिक सपोर्ट करार केला आहे, जो ओडिशा आधारित क्षेपणास्त्र चाचणीला पाठिंबा दिला.

३.क्वाड: जपान, ऑस्ट्रेलिया, भारत आणि अमेरिका यांच्यातील चतुर्भुज युतीला क्वाड म्हटले जाते. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात सहकार्य आणि भागीदारी प्रस्थापित करण्यासाठी धोरणात्मक संवाद म्हणून सुरू करण्यात आली होती. चीनने उभे केलेले भू-राजकीय आणि भू-सामरिक आव्हान आणि जपानचे पंतप्रधान शिंजो आबे यांच्या पुढाकाराने, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया आणि भारताच्या राष्ट्रप्रमुखांनी२००७ मध्ये सामरिक संवादाच्या स्वरूपात 'क्वाड' सुरू केला. भारताचे इंडो-पॅसिफिक धोरण हे चीनला एकाकी पाडण्याचे नाही, तर भारताच्या इंडो-पॅसिफिकबाबत सकारात्मक विचार आहे. भारताच्या व्याख्येनुसार, इंडो-पॅसिफिक हा एक मुक्त, मुक्त, सर्वसमावेशक प्रदेश आहे जो प्रगती आणि समृद्धीकडे वाटचाल करताना सर्वांना खुल्या मनाने स्वीकारतो.

यामध्ये या प्रदेशात येणारे सर्व देश समाविष्ट आहेत आणि ते बाहेरच्या असल्या तरी येथे भागीदार असलेल्या शक्तींना मान्यता देते. भारताने मु 'सर्वसमावेशक' हा शब्द जोडून इंडो-पॅसिफिकच्या व्याख्येला वैचारिकदृष्ट्या एक नवीन आयाम देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जो चार देशांच्या गटाच्या चीनविरोधी उद्दिष्टाला थेट कमजोर करतो. चतुर्भुज देशांची सप्टेंबर २०१९ मध्ये मंत्री स्तरावर प्रथमच बैठक झाली, जी भारताच्या चीनबद्दलच्या आक्रमक भूमिकेत बदल दर्शवत आहे. भारत २०२० मधील वार्षिक मलबार सरावांमध्ये सहभागी होण्यासाठी ऑस्ट्रेलियाला देखील आमंत्रित करू शकतो, जे युनायटेड स्टेट्स, जपान आणि भारत यांचा समावेश असलेले त्रिपक्षीय नौदल सराव आहेत. भारताची ही एक महत्त्वाची राजनैतिक पाऊल टाकले आहे.

४.इंडो-पॅसिफिक नौदल सहकार्य

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील मुख्य केंद्र सागरी क्षेत्र आहे. भारताला श्रीलंका, इंडोनेशिया आणि सिंगापूर या देशांशी जोडणारा हा दुवा आहे. या सर्व राष्ट्रांना त्यांच्या सागरी स्थानामुळे या प्रदेशात मुख्य स्थान मिळाले आहे.

५.इंडो-पॅसिफिक सागरी संवाद आणि व्यायाम: इंडो-पॅसिफिक रीजनल डायलॉग (IPRD)-२०१९ ची दुसरी आवृत्ती मार्च २०१९ मध्ये नवी दिल्ली येथे आयोजित करण्यात आली होती. हा संवाद भारत-पॅसिफिक प्रदेशातील भारताच्या संधी आणि आव्हानांचा वार्षिक आढावा घेऊन जागतिक धोरणात्मक समुदायाला संलग्न करण्याच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील अनेक वर्षांच्या निष्क्रियतेनंतर आणि धोरणात्मक अनिश्चिततेनंतर, भारताला अखेरीस हिंदी महासागरातील वास्तविक सुरक्षा प्रदाता बनण्यात यश आले आहे.

अशा प्रकारे या क्षेत्रात भारताचे विविध माध्यमातून इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात भारताची भूमिका वाढत आहे.

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राशी संबंधित आव्हाने:

१. इंडो-पॅसिफिक प्रदेश हे क्वाड आणि शांघाय कोऑपरेशन ऑर्गनायझेशन सारख्या विविध बहुपक्षीय संस्थांमधील भौगोलिक-सामरिक स्पर्धेसाठी एक व्यासपीठ बनले आहे.

२. चीन भारताच्या हितसंबंधांना आणि हिंदी महासागरातील स्थिरतेला आव्हान देत आहे. भारताच्या शेजारी चीनकडून म्यानमारसाठी पाणबुड्या, श्रीलंकेसाठी युद्धनौका येथील परदेशातील लष्करी तळ यासह चीनकडून लष्करी आणि पायाभूत सुविधा मिळत आहेत. याशिवाय, भारताच्या किनारपट्टीपासून काहीशे मैलांवर असलेल्या हंबनटोटा बंदरावर (श्रीलंका) चीनचे नियंत्रण वाढत आहे.

३. प्रदेशाच्या विशालतेमुळे चाचेगिरी, तस्करी आणि दहशतवादाच्या घटना या प्रदेशात घडत आहेत.

४.हवामान बदल आणि इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात चक्रीवादळे आणि त्सुनामी निर्माण करणाऱ्या ला निनाच्या सलग तीन घटना हे तेथील पर्यावरणीय आणि भौगोलिक स्थिरतेसाठी मोठे धोके निर्माण झाले आहे.

५.भारतीय लष्करी बजेटच्या मर्यादित वाटपामुळे, भारतीय नौदलाकडे त्यांचे प्रयत्न मजबूत करण्यासाठी मर्यादित संसाधने आणि क्षमता आहेत. शिवाय, परदेशातील लष्करी तळांची कमतरता भारतासमोर इंडो-पॅसिफिकमध्ये आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्याचे मूलभूत आव्हान आहे.

सारांश :

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील चीनची मक्तेदारी मोडून काढायची असेल तर भारताला आर्थिक क्षमता वाढवून गुंतवणुकीच्या माध्यमातून या क्षेत्रात आपला दबदबा निर्माण करण्याची गरज भारताला आहे. मात्र त्यात अनेक आव्हानांचे अडथळे आहेत. दक्षिण कोरिया आणि तैवान यांसारखे तंत्रज्ञानात अद्ययावत असलेले आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रगत असलेल्या देशांशी कोणत्याही प्रकारचे करार केल्यास त्याचा व्यापारी करारान्वये देशात होणा-या कच्च्या मालाच्या प्रवाहावर परिणाम होण्याचा धोका संभवतो. या सर्व परिस्थितीचा विचार करून दोन्ही गोष्टींचा समतोल साधत आपली प्रगती कशी साधता येईल, याचा विचार भारताने करणे क्रमप्राप्त आहे.

संदर्भ :

1.Pradeep Kaushiva (Editor), Abhijit Singh (Editor), “Geopolitics of the Indo-Pacific”, KW Publishers Pvt Ltd; 2014th edition (4 August 2014)

2. Rory Medcalf, “Indo-Pacific Empire: China, America and the Contest for the World's Pivotal Region”, Manchester University Press (19 March 2020)

3. Air Marshal Anil Chopra, “The Great Game in the Indo-Pacific: A Pivot to India”, KW Publication, 2000

4. दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्र

5.महाराष्ट्र टाईम्स वृत्तपत्र